

Universiteit
Leiden

The Netherlands

Kroniek: Ziekmakende "spoken" in de geschiedenis van de gereformeerde kerken

Krijger, T.E.M.

Citation

Krijger, T. E. M. (2020). Kroniek: Ziekmakende "spoken" in de geschiedenis van de gereformeerde kerken. *Historisch Tijdschrift Gkn*, (42), 28-38. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3201210>

Version: Publisher's Version

License: [Licensed under Article 25fa Copyright Act/Law \(Amendment Taverne\)](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3201210>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

42

historisch tijdschrift

GKN

Historisch Tijdschrift GKN

Nummer 42, december 2020

Doelstelling

Het HTG wil de geschiedenis van de Gereformeerde Kerken in Nederland (GKN), zoals die in 1892 werden gevormd uit de kerken van Afscheiding (1834) en Doleantie (1886), centraal stellen.

Abonnement

Historisch Tijdschrift GKN verschijnt twee maal per jaar. Een jaarabonnement kost € 15,00. Losse nummers € 8,00. Een abonnement kan elk moment ingaan en wordt automatisch verlengd, tenzij twee weken voor het eind van het kalenderjaar schriftelijk of per e-mail wordt opgezegd.

Redactie

H.J.Ph.G. Kaajan, dr. T.E.M. Krijger, dr. G.J. Mink (voorzitter), F. Rozemond, dr. Th.J.S. van Staaldune en drs. A.J.O. van der Wal.

Redactieadres en abonnementenadministratie

F. Rozemond (secretaris), Cremerstraat 434, 3532 BT Utrecht, (030) 293 47 10 (na 19.00 uur), f_rozemond@ziggo.nl

Penningmeester

J. Hoogendoorn

Het abonnementsgeld kan worden overgemaakt op IBAN: NL53 INGB 0009349672 t.n.v. Werkgroep Gereformeerde Geschiedenis, Fort Oranje 75A, 3445 DA Woerden.

Grafische verzorging

Vormgeving: Hans Seijlhouwer, De Zaak Haes, Amstelveen

Drukwerk: Drukkerij RAD, Dordrecht

Afbeelding achterzijde: Zegel van de Christelijke Gereformeerde Kerk uit de Afscheiding van 1834, met tekst uit Matth. 16:18.

ISSN : 1569-4615

© Redactie Historisch Tijdschrift GKN

Overname van artikelen is niet toegestaan zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de redactie.

kroniek

Ziekmakende 'spoken' in de geschiedenis van de Gereformeerde Kerken

Tom-Eric Krijger

28

Het spook van het coronavirus

'Een spook waart door Europa', luidt de beroemde openingszin van het in 1848 verschenen *Communistisch Manifest*. Karl Marx (1818-1883) en Friedrich Engels (1820-1895) verwezen hierbij naar de opkomende arbeidersbeweging, die een klassenstrijd tussen de gezeten burgerij en de fabrieksbevolking beoogde te ontketenen en de bestaande maatschappij zo wilde ontwrichten. Die eerste zin van hun manifest is echter evengoed van toepassing op de wereld van vandaag de dag. Sinds eind december 2019 hebben de bewoners van alle continenten zich geconfronteerd gezien met het coronavirus, dat, net zoals de door Marx en Engels gepropageerde klassenstrijd had moeten bereiken, een duurzame ontwrichting van de burgermaatschappij tot gevolg heeft gehad.

Terwijl in Nederland de ziekenhuizen zich vanaf half maart vulden met patiënten met symptomen van COVID-19 (de ernstige luchtwegaandoening waartoe het coronavirus kan leiden), bleven de kerken vanaf datzelfde moment noodgedwongen nagenoeg leeg. Direct nadat de rijksoverheid op 12 maart 2020 restricties had gesteld aan samenkomsten buiten huiselijke kring, verscheen op het Twitteraccount van de Protestantse Kerk in Nederland (PKN) het dringende advies aan lokale kerkgemeenten om diensten af te gelasten.¹ Godsdienstige vieringen konden van de ene dag op de andere, zo goed en zo kwaad als dat ging, nog slechts voortgang vinden 'op afstand', door middel van uitzendingen via radio, (lokale) televisie en internet. Het rondspokende coronavirus dwong plaatselijke gemeenten, voor zover zij dat nog niet hadden gedaan, versneld mee te gaan in een ontwikkeling waarin gereformeerden al een eeuw eerder een pioniersrol hadden vervuld.

Gereformeerden als wegbereiders van kerkdiensten op afstand

De mogelijkheid om een kerkdienst rechtstreeks te volgen zonder lijfelijk aanwezig te zijn, ontstond aan het begin van de jaren tien van de twintigste eeuw met de introductie van de kerktelefoon. De werking van kerktelefonie

was simpel, maar de aanleg was, zeker in de beginjaren, relatief kostbaar: een bedlegerige kon via een telefoonhoorn of koptelefoon die met een kabel was aangesloten op een op een kansel geplaatste microfoon, vanuit huis meeluisteren naar een kerkdienst.² De Gereformeerde Kerk van Maassluis nam in 1924 het initiatief tot het opzetten van een grootschaliger netwerk van kerktelefoonaansluitingen via de faciliteiten van de toenmalige PTT. De eerste kerken die Maassluis hierin navolgden, waren de Gereformeerde Kerken van Urk en Naaldwijk.³ Het is niet toevallig dat de baanbrekers op het gebied van kerktelefonie allen tot hetzelfde kerkverband behoorden: afgaand op berichtgeving van vóór 1940, is in geen enkele kerkgemeenschap zo ruimhartig voor prediking op afstand geofferd als in de Gereformeerde Kerken in Nederland (GKN).⁴ Debet daaraan was een combinatie in de GKN van grote gemeenschapszin en een sterke nadruk op de verkondiging van het Woord als noodzakelijk middel tot bekering (oftewel, in de destijds in de GKN toonaangevende neocalvinistische theologie, de merkbare ontkieming van het in de onmerkbare wedergeboorte geschonken vermogen om in de levende Christus te geloven) en levensheiliging.

29

Eveneens in 1924 liep de Gereformeerde Kerk van Bloemendaal voorop bij een andere manier om kerkdiensten op afstand aan te bieden: via de ether. Niet alleen in Bloemendaal, maar tezelfdertijd bijvoorbeeld ook in Leiden onderkenden enkele gereformeerden dat de draadloze omroep (zoals de radio destijds werd aangeduid) een veel groter bereik heeft dan communicatie via telefoondraden: de transmissie van kerkdiensten via de radio bleef niet beperkt tot de kring van door ziekte verhinderde gemeenteleden, maar drong zelfs door tot niet-gereformeerde milieus.⁵ Zoals Dick Kaajan in HTG 30 (december 2014) heeft beschreven, vormde het dubbele motief van zowel dienstverlening aan zieken als evangelisatie ook de drijfveer achter de uitzending van godsdienstige samenkomsten door de in 1925 opgerichte Nederlandse Christelijke Radio-Vereniging, waarvan de initiatiefnemers vrijwel allen tot de Gereformeerde Kerken behoorden.⁶ De radiozender van de Bloemendaalse Gereformeerde Kerk (opgegaan in de Protestantse Gemeente van Bloemendaal en Overveen) bestaat overigens nog steeds. Na bijna een eeuw op de middengolf te hebben uitgezonden, biedt Radio Bloemendaal kerkdiensten, orgelconcerten en praatprogramma's sinds 1 oktober 2018 uitsluitend via internet aan.

Het spook van de cholera

Waar de kerken in Nederland tussen medio maart en 1 juli 2020 (toen, onder strenge voorwaarden, kerkbezoek weer enigszins werd genormaliseerd) hun poorten op last van de overheid zoveel mogelijk gesloten dienden te houden, daar hadden zij tijdens eerdere massale uitbraken van infectieziekten juist een enorme toeloop beleefd.⁷ Dat mag heden ten dage onverantwoord lijken, maar was vroeger volstrekt normaal. In die tijd ontbraken zowel de technische hulpmiddelen voor kerkdiensten op afstand als het medisch inzicht in de aard en verspreiding van ziekteverwekkers. En God was nog niet uit Jorwerd verdwenen... In de zeventiende en achttiende eeuw vonden

Het 'Spook van de cholera'.
Tekening van Alexander Ver Huell uit 1866.
Bron: Gelders Archief, Arnhem.

Het 'Spook van de Spaanse griep'.
Tekening in *De Groene Amsterdammer*,
28 december 1918.

op instigatie van de overheid op gezette tijden nationale biddagen plaats. Deze waren bedoeld om het Nederlandse volk een collectieve smeekbede te laten aanheffen tot afwending van rampspoed in de vorm van epidemieën, economische misère, oorlogen en veeziekten. De biddagpreken van predikanten in de destijds bevoorrechte Nederduitse Gereformeerde Kerk (op welks fundamenten in 1816 de Nederlandse Hervormde Kerk tot stand zou komen) bevatten veelal dezelfde boodschap: catastrofes waren een middel in Gods hand ter bestraffing van volkszonden en zouden in de toekomst alleen voorkomen kunnen worden indien alle Nederlanders zich ieder voor zich van het bedrijven van die zonden zouden onthouden.⁸

Ook halverwege de negentiende eeuw stroomden de kerken vol, toen naast het door Marx en Engels gesignaleerde ‘spook van het communisme’ nog een ander, besmettelijker spook door Europa waarde: dat van de cholera. In de jaren 1832-1833, 1848-1849, 1853-1855 en 1866-1867 werd Nederland getroffen door cholera-epidemieën, die gezamenlijk aan 65.614 mensen het leven kostten (op een bevolkingstotaal dat in diezelfde periode toenam van tweeënhalft tot ruim drieënhalft miljoen).⁹ Predikanten uit de kring van de kerken die zich in 1834 en navolgende jaren van de Hervormde Kerk hadden afgescheiden, volgden in de kanselredes en tijdschriftartikelen die zij aan deze epidemieën wijdden, het stramien van de oude biddagpreken. Zoals één van hen, kruisdominee R.G. Kamans sr. (1798-1877), het bijvoorbeeld in 1857 verwoordde, hanteerde God Zijn ‘vreesselijke geeselroede [...], omdat [Hij] een twist heeft, met de inwoners van Nederland; en wel omdat wij God, de God onzer vaderen, den springader des levendigen waters, verlaten en ons zelve bakken, gebroekene bakken hebben uitgehouwen, die geen water houden’.¹⁰

31

In hun ‘straf op zonde’-theologie onderscheidden de afgescheidenen zich niet van rechtzinnigen die in de Hervormde Kerk waren gebleven, maar zij legden in hun antwoord op de vraag *waarom* God Nederland met cholera-uitbraken tuchtigde, wel eigen accenten. In een met ‘S.’ ondertekend stuk in het christelijk-afgescheiden weekblad *De Bazuin* heette het op 2 september 1855 dat God Nederland niet langer met dergelijke uitbraken zou beproeven wanneer ‘de breuke Sions regt ter harte word[t] genomen’.¹¹ De Barendrechtse onderwijzer H. Blok (1828-1884) oordeelde overeenkomstig. In *De Bazuin* van 17 augustus 1866 noteerde hij dat God in de rondspokende cholera Nederlanders toeriep te breken met de ‘moderne godsdienst’, die ‘zich niet kan vereenigen met de leer der eenheid van den waarachtigen en levendigen God, Vader, Zoon en H. Geest, noch met die der erfzonde, noch met die der regtvaardiging om niet’ en die de breuke Sions (de met de Afscheiding van 1834 ingezette fragmentatie van het Nederlandse protestantisme) had veroorzaakt. Alleen dan zouden (cholera-)epidemieën het volksgeluk niet meer aantasten. Blok schreef met een impliciet verwijt aan onrechtzinnige hervormde kerkbestuurders:

Het Nederl. volk toch is met de aloude belijdenis der Kerk vereenzelvigd; wij kunnen ons niet goed eenen Nederlander voorstellen zonder de beproefde belijdenis, gegrond op Gods Woord te eerbiedigen; is hij daaraan ontwend, ontleerd, dan is hij niet meer den Nederlander van den echten

stempel [...] en het zal te bezien staan of de hedendaagsche mannen, als kinderen der moderne godsdienst, den zegen zullen deelachtig worden, die ons voorgeslacht [genoot].¹²

Cholera, zo luidde de *communis opinio* onder afgescheidenen, was een welverdiende straf, want geloofsafval en zedelijk verval waren alomtegenwoordig. A. Meijer Hz. (1834-1874), lidmaat (en later ouderling) van de Christelijke Afgescheidene Gemeente in Arnhem, stelde in 1860 zelfs onomwonden dat uit de Nederlandse wetgeving bleek

dat ons Vaderland met regt geen *Christelijk land* meer kan genoemd worden. [...] Is het daarom wel *bevreemdend*, [...] dat de CHOLERA ASIATICA telken jare op den Neerlandschen bodem weder verschijnt, en onder hevige smarten duizenden afmaait, als het frissche gras?¹³

32

In de ogen van het Heterense schoolhoofd E.J. Veenendaal (1833-1906) wisten zijn landgenoten dan ook wat hen te doen stond om toekomstige cholera-ellende te voorkomen. In 1866, aan de vooravond van Tweede Kamerverkiezingen, dichtte hij het volgende in *De Bazuin*:

Ter stembus, Nederlanders!
 Gods woord is uit de school geweerd!
 Men kieze niemand anders
 Dan die den Bijbel eert!
 God leeft. Zijn stem wordt reeds gehoord
 Op 't stout verwerpen van zijn woord:
 In cholera en veepest
 Spreekt Hij van oord tot oord.¹⁴

Tot hun afgrijzen moesten afgescheiden leidlieden echter constateren dat Nederlanders bijzonder hardleers waren. Op het hoogtepunt van de cholera-epidemieën hadden velen zich naar een godshuis begeven, 'doch nu het gevaar is geweken', schamperde de Bodegraafse onderwijzer en oefenaar H.H. Dieperink Langereis (1830-1903) in 1869, 'heeft menigeen die destijds gereed scheen te zijn om het Evangelie der zaligheid aan te nemen, weder alles vergeten. De kerken staan opnieuw weder ledig.'¹⁵ Met onverholene woede nam L. Lindeboom (1845-1933) waar dat kerkgang met evenveel gemak werd ingeruild voor kermisbezoek, 'nu de zegeningen des Heeren ons omringen na afwendig van meer dan eene volksramp! Schandelijke ondankbaarheid, ruwe uittering van 's Allerhoogsten wraak!'¹⁶ Langereis en Lindeboom meenden te zien dat slechts weinigen ter harte namen wat ds. C.G. de Moen (1811-1879) in 1855 had geschreven:

De dankbaarheid bestaat toch niet hierin, dat men zegt: 'ik dank God, dat Hij die plaag heeft weggenomen', of dat gij naar de kerk gaat als het dankuur voor de ophouding der Cholera gehouden wordt, maar de dankbaarheid bestaat in bekeering, in de waarachtige bekeering tot God, van zonde en doode werken.¹⁷

Dat velen de urgentie om zich te bekeren van hun dwaalwegen niet voelden, stuitte in afgescheiden kring op onbegrip, aangezien cholera zich als een dief in de nacht kon aandienen. Bovendien was deze ziekte vanuit afgescheiden optiek niet de enige roede waarmee God Nederland in het midden van de negentiende eeuw geselde: ook in veepest, misoogsten, stormen, overstromingen, stortregens en oorlogsdreiging manifesteerde zich Zijn slaande hand.¹⁸ In apocalyptische visioenen stelden afgescheiden predikanten dat Nederland nog meer en zwaardere oordelen wachtte wanneer oprecht berouw en overgave aan God uitbleven.¹⁹ Die boodschap klonk als een ernstige vermaning (en was ook zeker zo bedoeld), maar beoogde tegelijkertijd vooral vertroosting te bieden. Zoals een zekere D.J. op rijm zette in *De Bazuin* in het najaar van 1855, hoefde iemand met heilszekerheid immers niet bang te zijn om aan cholera te bezwijken:

Is uwe ziel door het geloof
Gered in JESUS['] bloed;
Wat leed u dan ook dreig' of treff' –
Keur 's Hoogsten daden goed!
Want toch Gods trouw leidt veilig! Ja,
't Geloof vreest dood noch *Cholera*.²⁰

33

Levend vanuit een sterk afhankelijkheidsbesef van God en in materiële omstandigheden die aan cholera vaak vrij spel gaven,²¹ bleken afgescheidenen een grote behoefte aan vertroosting te hebben. Een snelle zoektocht in de catalogus van de Koninklijke Bibliotheek laat zien dat van de halverwege de negentiende eeuw in druk verschenen preken die specifiek aandacht besteden aan de cholera-problematiek, niet weinige uit de pen van een afgescheiden predikant zijn gevloeid. Van twee in 1854 gepubliceerde kanselredes waarin de Almkerkse predikant G.F. Gezelle Meerburg (1806-1855) cholera duidde als een roepstem Gods tot 'verootmoediging en gebed',²² verscheen tijdens de volgende cholera-epidemie in 1866 zelfs een herdruk.²³ Meerburg had zijn preken gehouden tijdens een bidstond die in zijn gemeente in reactie op de derde grote uitbraak van cholera in ons land was belegd. Daarbij had hij zich er luidkeels over beklaagd dat de overheid, zoals in het verleden, geen landelijke biddag had uitgeschreven.²⁴ Zo'n biddag kwam er op verzoek van de overheid in hervormde kring alsnog in 1866, al klonk er ook toen protest uit orthodoxe hoek. Een dagblad dat later een rol in de Doleantie in Zeeland zou spelen, de *Nieuwe Goessche Courant*,²⁵ meende dat de algemene synode van de Hervormde Kerk met haar besluit de biddag tegen cholera op een zondag te laten plaatsvinden, eens te meer blijk gaf van haar vergaande onrechtzinnigheid.²⁶ Een biddag moest immers een extra doordeweekse kerkdienst zijn, en niet ten koste gaan van de reguliere zondagse eredienst.

Het spook van de Spaanse griep

Eind 1918 verzocht de overheid de kerken in Nederland andermaal een algemene biddag te organiseren, ditmaal onder andere ter bestrijding van een

nieuw ‘spook’, dat qua besmettelijkheid en dodelijkheid niet voor cholera onderdeelde: de Spaanse griep. Ook in de Gereformeerde Kerken werd massaal aan deze oproep gehoor gegeven. *De Bazuin* kon met ingenomenheid melden dat de biddag, gehouden op donderdag 28 november 1918,

trouw [is] gevierd. De diensten waren druk bezocht. Op de straten was het stil, behalve in de uren waarin het volk zich opmaakte tot het huis des gebeds of daarvan wederkeerde.²⁷

De gereformeerde classis ’s-Gravenhage had er al eerder in het eigen kerkverband, daartoe de bevoegdheid ontvangen hebbende van de generale synode,²⁸ toe opgeroepen op zondag 29 september een ‘gebedsure’ voor ‘de ellenden der tijden’ in te stellen.²⁹

34

Die ‘ellenden der tijden’ bestonden naast de Spaanse griep uit de (nasleep van de) Eerste Wereldoorlog, het nog immer ronddolende spook van het communisme, toenemende wereldgelijkvormigheid, economische malaise en verslapping van de volksmoraal. Qua infectiedruk en vernietigingskracht deden deze andere ‘tekenen der tijden’ naar het oordeel van sommigen allerm minst voor de Spaanse griep onder. Zo heette het in *De Heraut* dat de ‘revolutiekoorts’ tot meer benauwdheid aanleiding gaf,³⁰ terwijl ds. H.W. Laman (1870-1933), predikant van de Gereformeerde Kerk te Assen, geloofde dat ‘haast nog erger dan de Spaansche griep [...] de zedeloosheid de volksmassa aan[greep]’.³¹ Anders dan halverwege de negentiende eeuw, toen, zoals hierboven vermeld, cholera evenmin een opzichzelfstaande beproeving was, waarschuwden gereformeerde predikanten er nu voor dat het onjuist was de ernstige tekenen der tijden niet slechts als een voorafschaduwning, maar zelfs als concrete aankondiging van de eindtijd op te vatten. Onder andere verwijzend naar de ‘geheimzinnige ziekte’ die als eerste in Spanje de kop had opgestoken, legde H.H. Kuyper (1864-1945), geheel in de antichiliasische geest van zijn vader Abraham (1837-1920),³² in *De Heraut* van 9 juni 1918 uit ‘hoe ongeoorloofd en hoe ijdel elke voorspelling aangaande den dag en de ure van Christus’ komst is’.³³

Inhoudelijk weken gereformeerde interpretaties van de Spaanse griep verder niet wezenlijk af van de beschouwingen die afgescheidenen een halve eeuw eerder aan de cholera hadden gewijd.³⁴ Ook in de Spaanse griep openbaarde zich een tucht- of geselroede Gods als straf voor de hoogmoed die de mens ertoe had gebracht zich op Zijn troon te plaatsen en Zijn Woord en geboden te verzaken. Ook in de Spaanse griep schreeuwde God de mens toe tot inkeer te komen en voortaan in biddend opzien tot Hem te leven. En ook nu kon het gereformeerde kerkvolk uit deze vermaning bemoediging putten.³⁵ Immers, wie er, naar de woorden van H.H. Kuyper in *De Heraut* van 3 november 1918, eenmaal van verzekerd was ‘dat de beste en eenige troost toch is die, welken onze oude Heidelberger zoo schoon vertolkt, als hij zegt, dat onze eenige troost in leven en sterven is, dat ik het eigendom van Christus ben’, kon een eventuele dood ten gevolge van de Spaanse griep zonder vrees tegemoetgaan.³⁶

Een belangrijk verschil ten opzichte van het midden van de negentiende eeuw was dat de maatschappelijke dynamiek nu totaal anders was. Tijdens

de laatste cholera-epidemie was vanuit vrijzinnige hoek al bezorgdheid geuit over mogelijke negatieve gevolgen van drukbezochte godsdienstige samenkomsten voor de volksgezondheid, maar deze waarschuwing was destijds in de wind geslagen.³⁷ Eind 1918 klonken zulke bezorgde stemmen veel luider en namen sommige gemeentebesturen kerksluiting in overweging; her en der hadden catechisatielokalen en zondagsscholen op last van plaatselijke overheden al hun deuren moeten sluiten. H.H. Kuiper maakte duidelijk dat hier sprake was van ‘een niet geoorloofd ingrijpen op het terrein van de Kerk’. Vanuit de gedachte dat iedere door God in de Schepping verankerde levenskring (waaronder de school, de kerk en de overheid) gevrijwaard behoorde te zijn van rechtstreekse inmenging vanuit een andere levenskring, oordeelde hij dat gemeentebesturen wel een advies of verzoek aan kerkenraden konden richten, maar geen ‘dwangmaatregelen’ mochten opleggen ‘zonder den Kerkeraad er in te kennen’.³⁸ Kuipers gedachtegang volgend, verzetten twee ‘gereformeerde leden’ van de Groningse gemeenteraad zich hevig tegen een aangenomen voorstel van het lokale college van burgemeester en wethouders om ‘elke opeenhooping van menschen in onverschillig welke localiteit te kunnen verbieden.’ Godshuizen verdienden huns inziens een uitzonderingspositie. Naar een citaat in de *Provinciale Drentsche en Asser Courant* stelden zij allegorisch dat kerken fungeerden als ‘een voorbehoedmiddel tegen geestelijke besmetting; de lichamelijke besmetting is bijzaak’.³⁹

35

Tussen de zomer van 1918 en 1920 stierven wereldwijd maar liefst vijftig tot honderd miljoen mensen aan een besmetting met de Spaanse griep. Onder hen bevonden zich ten minste 30.000 van de toenmalige 6,7 miljoen inwoners van Nederland.⁴⁰ Vanzelfsprekend deelde het gereformeerd-kerkelijk leven in de dood en ellende die het griepspook zaaide. Zoals Hendrika Bax-Horjus (1905-2004), oud-presidente van de Bond van Gereformeerde Vrouwenverenigingen, aan het einde van haar leven in herinnering bracht, had haar vader, ds. M.M. Horjus (1876-1936), wel een erg macabere manier om het aantal dodelijke slachtoffers van de Spaanse-griepandemie onder zijn dorpsgenoten vast te stellen. Iedere ochtend telde hij vanuit zijn pastorie in Hendrik-Ido-Ambacht het aantal huizen waar rouwende families de vensterluiken gesloten hielden. Uiteindelijk dunde de Spaanse griep zijn kudde met 21 broeders en zusters uit.⁴¹

Canon

Bax-Horjus’ anekdote is slechts een *‘fait divers’* in de geschiedenis van de Gereformeerde Kerken. Maar het is er wel één die als het ware een ‘venster’ opent op een belangrijk aspect van die geschiedenis (in dit concrete geval de impact van de Spaanse-griepandemie op het kerkelijk leven, zoals de dreiging van kerksluiting, een *hausse* aan tijdredes en herhaaldelijke oproepen tot bekering) alsook op archetypische karaktertrekken van het gereformeerde kerklid (trouwe kerkgang, ook in tijden van volksrampen, en een door de Drie Formulieren van Enigheid genormeerd geloofsleven). Als zodanig zouden de ‘luikjes van Horjus’ in Hendrik-Ido-Ambacht niet misstaan in de

canon van de Gereformeerde Kerken waarmee wij het twintigjarig bestaan dat HTG in 2022 hoopt te beleven, enige luister willen bijzetten, en die twintig ‘vensters’ zal tellen.

Zoals in de kroniek in HTG 40 uiteengezet, is het uitdrukkelijk niet onze bedoeling deze ‘vensters’ te laten bestaan uit de *usual suspects* (Abraham Kuiper, Herman Bavinck, Gerrit Cornelis Berkouwer, Harry Kuitert), overbekende gebeurtenissen (Afscheiding, Doleantie, Vereniging, Vrijmaking) en synodevergaderingen. In plaats daarvan staat ons een canon voor ogen waarin objecten, minder voor de hand liggende gebeurtenissen en personen, locaties, gebouwen, publicaties, woorden, gebruiken, gebruiksvoorwerpen en kledingstukken zijn opgenomen die symbool staan voor, of een representatieve uitingvorm zijn van, het ‘gereformeerd-zijn’. Het is evenmin onze bedoeling de canon als redactie zelf samen te stellen. Integendeel, het uitgangspunt van de canon is wat het voor ú betekende lid te zijn van de Gereformeerde Kerken en waaraan úw herinnering aan het gereformeerdkerkelijk leven zich in het bijzonder heeft vastgehecht. Wij hopen dan ook dat u als lezer ons suggesties voor ‘canonvensters’ aan de hand zou willen doen. Uw suggestie kan werkelijk van alles zijn.

Inzendingen die wij tot nu toe hebben mogen ontvangen, omvatten onder andere het synoderapport *Stand geestelijk leven* uit 1959-1960 (ook wel bekend als het ‘Verschralingsrapport’, waarin, met terugwerkende kracht, een vooraankondiging van de door Gerard Dekker beschreven ‘stille revolutie’ in de GKN te lezen valt) en het iconische groene VU-busje met de beeltenis van Abraham Kuiper (waarin menig gereformeerd gezin stuivers, dubbeltjes en kwartjes ten bate van de medische faculteit van de Vrije Universiteit verzamelde en dat de offervaardigheid en gemeenschapszin in gereformeerde kring symboliseert). Andere suggesties zijn onder meer een emailen NCRV-bord (wervingsmateriaal van de omroep die vanaf 1924 in menig gereformeerd gezin mede het ritme van de dag bepaalde) en ds. W. van ’t Sant (1883-1936), door wie één HTG-lezer is gedoopt en in wie deze lezer het in de GKN veelvoorkomende archetype van de preekijger herkent).

Voor alle reeds ontvangen suggesties voor canonvensters zijn wij vanzelfsprekend dankbaar. Toch hopen wij dat nog meer lezers ons suggesties zouden willen sturen, vergezeld van een korte toelichting waarin u aangeeft waarom uw voorstel als ‘venster’ in de canon zou moeten worden opgenomen. Uw inzending zien wij graag vóór 1 maart 2021 tegemoet op het e-mailadres *canongkn@gmail.com*. Mogen wij op uw medewerking rekenen?

Noten

1. <http://twitter.com/pknml/status/1238115396324073472>. Tijdens het versturen van dit bericht was het Landelijk Dienstencentrum van de PKN uiteraard al druk doende uitgebreide coronaprotocolen op te stellen. De hier gemelde *tweet* was voor de buitenwereld echter het allereerste signaal dat de verspreiding van het coronavirus de PKN noopte tot vergaande maatregelen en werd direct vrij massaal door landelijke media opgepikt.
2. S.M. de Bruijn, ‘Korte metten met de kerktelefoon’, *Reformatisch Dagblad*, 12 december 2000, 17, 19.

3. 'Chr. congres voor ziekentelefoon te Rotterdam', *Nieuwe Leidsche Courant*, 6 maart 1930, 9.
4. In dit kader zij verwezen naar het boekje *Ziekentelefoon voor zieken en ouden van dagen* van ds. J.A. Tazelaar (1888-1958) uit 1928, waarvan, zoals Dick Kaajan meldt in HTG 30, alle gereformeerde kerkenraden een exemplaar ontvingen. Zie: Dick Kaajan, 'De ontvangst van radiokerkdiensten bij gereformeerden', HTG 30 (december 2014), 21-33, aldaar 29, noot 23.
5. 'Kerknieuws – Kerk en radio', *De Standaard*, 11 april 1925, 6.
6. Kaajan, 'De ontvangst'. Zie ook: Peter Bak, 'Niets te vroeg, maar gelukkig nog niet te laat', in: Peter Bak en Wim Berkelaar, *Verkondiging en verstrooiing. Een geschiedenis van de NCRV (1924-2014)*, Amsterdam 2014, 8-35, aldaar 30-32.
7. Bijv.: 'Residentienieuws – Biddag', *Het Vaderland*, 28 november 1918, 3; L. Vogelaar, 'Angst en vrees vanwege cholera', *Reformatisch Dagblad*, 11 april 2016, 4.
8. Peter van Rooden, *Religieuze regimes. Over godsdienst en maatschappij in Nederland, 1570-1990*, Amsterdam 1996, 78-120; Jelle Bosma, *Woorden van gezond verstand. De invloed van de Verlichting op de in het Nederlands uitgegeven preken van 1750 tot 1800*, Nieuwkoop 1997, 204-210.
9. H. Florijn, "Die roede Gods", *Oude Paden* 10.3 (2005), 30-36, aldaar 31.
10. R.G. Kamans [sr.], *Roepstem Gods aan de inwoners van Nederland*, Sneek 1857, 6. Het citaat is een toepassing door Kamans van de woorden van Jeremia 2:13 in de Statenvertaling.
11. S., 'De Cholera in Nederland', *De Bazuin* 3.60 (21 september 1855), 1.
12. H. Blok, 'Hoog bevoorrecht, zwaar bezocht', *Ibid.* 14.33 (17 augustus 1866), 2-3, aldaar 3. Wat de 'breuke Sions' betreft, moesten de afgescheidenen volgens ds. H.B. Geuchies (1826-1905) niet alleen met de beschuldigende vinger wijzen naar de Hervormde Kerk, maar de hand ook in eigen boezem steken: Nederland werd geteisterd door cholera, mede omdat 'het volk Gods [...] verstrooid en verdeeld [is]; haat, nijd en twist heerscht in hun midden'. Zie: H.B. Geuchies, *Eenige oorzaken van Gods regtvaardige oordeelen over Nederlands volk*, Rotterdam 1853, 18.
13. A. Meijer [Hz.], 'Oordeelen Gods', *De Bazuin* 8.6 (10 februari 1860), 1-2, aldaar 1. [Oorspronkelijke cursivering.]
14. E.J. Veenendaal, 'Ter stembus, Nederlanders!', *Ibid.* 14.43 (26 oktober 1866), 2.
15. H.H. Dieperink Langereis, 'Christelijke philanthropie', *Ibid.* 17.35 (18 juni 1869), 1-2.
16. L. [Lindeboom], 'Een en ander uit de geschiedenis van dezen tijd – Kermis', *Ibid.* 15.27 (5 juli 1867), 2. In meerdere publicaties legden Lindeboom en andere afgescheidenen een verband tussen de uitbraak van cholera en het platte vermaak dat de kermis bood. Bijv.: P.J. de Groot en D. Keuzenkamp, 'Adres', *Ibid.* 3.18 (30 mei 1856), 2; J. den Boer, 'Een kermisavond in Londen', *Ibid.* 8.44 (2 november 1860), 2; L. Lindeboom, *Kermis en cholera*, 's-Hertogenbosch z.j.
17. [C.G.] de Moen, 'Dankbaarheid', *De Bazuin* 3.8 (21 december 1855), 1-2, aldaar 2.
18. Bijv.: A.G. de Waal, 'Een brief, gerigt tot allen die Sion liefhebben', *Ibid.* 1.12 (20 oktober 1853), 2-3, aldaar 3.
19. Bijv.: Theophilus [L. Lindeboom], *Een bode Gods. Een woord van ernst en liefde aan de inwoners van Nederland, bij het heerschen der pokken-epidemie*, Kampen 1871, 7, 20-21.
20. D.J., 'Cholera', *De Bazuin* 3.63 (12 oktober 1855), 3. [Oorspronkelijke cursivering].

21. De meeste choleradoden vielen op het platteland. Zie: J.C. van den Broecke en J.C. de Man, *De cholera asiatica in Zeeland, haar oorsprong en hare verspreiding gedurende de jaren 1832-1833 en 1848-1849*, Middelburg 1850, 175.
22. G.F. Gezelle Meerburg, *Bidstonds-rede, bij het heerschen der cholera*, Nijkerk 1854, 12-13; *Tweede bidstonds-rede, bij het heerschen der cholera*, Nijkerk 1854.
23. G.F. Gezelle Meerburg, *Twee bidstonds-reden, bij het heerschen der cholera*, Gorinchem 1866.
24. Gezelle Meerburg, *Bidstonds-rede*, 12.
25. Tijdens de Doleantie droeg de *Courant* overigens een andere naam, *Het Zuiden*. Zie: H.P. Abrahams, *De pers in Zeeland. Beschrijving van in Zeeland uitgegeven dag- en weekbladen en periodieke geschriften van 1758 tot ultimo december 1900*, 's-Gravenhage 1912, 264.
26. *Ibid.*, 262.
27. H. Bouwman, 'Onze taak', *De Bazuin* 66.49 (6 december 1918), 2.
28. *Acta Generale Synode Rotterdam* 1917, 46.
29. Dat deze 'biddag', zoals in de gereformeerde pers ook wel naar het gebedsuur werd verwezen, op een zondag viel, was nu kennelijk geen probleem. Zie: 'Officieele berichten – Bededag', *De Heraut* 2121 (15 september 1918), 1. In *De Heraut* van 24 november 1918 werd vermeld dat op instigatie van de classis 's-Gravenhage een bidstond was gehouden 'verleden week midden in de week'.
30. G., 'Leestafel', *Ibid.* 2142 (9 februari 1919), 3.
31. H.W. Laman, *Oude gewoonten. Een waarschuwend woord over onkuische verkeer*, Kampen 1920, 25.
32. Abraham Kuyper moest niets van concrete eindtijdverwachtingen hebben, terwijl er in afgescheiden kringen in het midden van de negentiende eeuw wel chiliastische ondertonen aanwezig waren. Zie: Jan de Hond, *Verlangen naar het Oosten. Oriëntalisme in de Nederlandse cultuur, ca. 1800-1920*, Leiden 2008, 46.
33. H.H. Kuyper, 'Amsterdam, 7 juni 1918', *De Heraut* 2107 (9 juni 1918), 2. Matteüs 24:42 en Marcus 13:32 dienden daarbij als theologische onderbouwing.
34. Dergelijke beschouwingen zijn in bevindelijk-gereformeerde kringen overigens nog altijd gemeengoed.
35. Waarvan ook de vele tijdredes van ds. G. Wisse (1873-1957), die kort nadien naar de Christelijke Gereformeerde Kerk zou overstappen, getuigen. Bijv.: *De Ondergang der eerste Wereld – Beeld van het toekomstig Eindgericht. Tijdrede over de hedendaagsche Wereldgebeurtenissen*, Leiden 1918; *Gespaard maar Bedreigd. Dank- en Boetedagpredikatie over Klaagl. v. Jeremia 3:22a en Jesaja 9:11b*, Utrecht 1918; *Tijdrede over de hedendaagsche Wereldgebeurtenissen en Het Gezicht der vier Paarden in Openbaringen 6:1-8*, Leiden 1918.
36. H.H. Kuyper, 'De tuchtroede Gods', *De Heraut* 2128 (3 november 1918), 2.
37. Mirjam Buitenwerf-van der Molen, *God van vooruitgang. De popularisering van het modern-theologische gedachtegoed in Nederland (1857-1880)*, Hilversum 2007, 131-135.
38. H.H. Kuyper, 'Overheid en Kerk', *De Heraut* 2133 (8 december 1918), 2.
39. 'Brieven uit Groningen', *Provinciale Drentsche en Asser Courant*, 16 november 1918, 1.
40. Simon Rozendaal, *Vaccinatie*, Amsterdam 2014, 62-64.
41. Agnes Amelink, 'Domineesdochter bleef strijdbaar', *Trouw*, 29 mei 2004, 14.

INHOUD

TEN GELEIDE

Theo van Staalduine

I

ARTIKEL

Beginselvaste 'redders' die
van geen ophouden wisten.

De gereformeerde
Jodenzending in
Antwerpen en Brussel
vóór, tijdens en na de

Shoah

Jan Maes

3

ARTIKEL

Is het Bronmodel
gereformeerd?

Nico Belo

17

KRONIEK

Ziekmakende 'spoken'
in de geschiedenis van de
Gereformeerde Kerken

Tom-Eric Krijger

28

ERFGOED

Bastiaan Willem
Plooi (1890-1967),
kerkenbouwer
Adri van der Wal

39

ROMANFRAGMENT

Michiel van Diggelen,
*De exodus van Hendrik
Peter Scholte*
Dick Kaajan (toelichting)

57

42

nummer 42
december 2020
ISSN 1569-4615